

TÁRSAS LÉT ÉS RETTENET

KOMÁROMY ZSOLT

Edmund Burke:

**Filozófiai vizsgálódás a fenségesről
és a szépről való ideáink eredetét illetően**

Ford. Fogarasi György

Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2008.

229 oldal, 2990 Ft

Legalább három okot ad az örvendezésre az, hogy megjelent Edmund Burke *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* című művének magyar fordítása. Egyrészt igazi esztétikatörténeti klasszikussal van dolgunk, amelyet végre a magyar olvasó is első kézből ismerhet meg; másrészt Burke esztétikai tárgyú műve a látszat ellenére szoros kapcsolatban van politikai filozófiájával, s ezért a XVIII. század egyik kimagasló fontosságú politikaelméletének szempontjából is érdekes; harmadrészt Fogarasi György elsőrangú fordítást készített, és a könyv így vonatkoztatási pont lehet a korszak brit szövegeinek épp mostanság gyarapodó fordításirodalma számára.

Az örvendezést legfeljebb az zavarhatja meg, hogy a kiadó valamiért úgy döntött, nem követi azt a gyakorlatot, hogy kísérő tanulmány közlésével hozza közelebb a művet a magyar olvasóhoz. Pedig ez nemcsak azért lett volna indokolt, mert az itthon csak politikai gondolkodóként ismert Burke új oldaláról mutatkozik meg, de azért is, mert a rövid fordítói utószónál alaposabb kontextualizálás érhetőbbé tette volna, miért fontos esemény, hogy ez a XVIII. század közepén író-

dott esztétikai traktátus megjelenik magyarul. Márpedig fontos esemény, mert Burke ezen korai munkája a kor esztétikájának lényeges tendenciáit és Burke gondolkodásának fontos összefüggéseit világítja meg.

I

Esztétikatörténeti klasszikusként Burke művének helyzete több okból is sajátos. Mint Fogarasi lakonikus fordítói utószavában is megjegyzi, a XVIII. századi esztétika történeti bemutatását sokáig uralta az evolucionista narratíva, amely a kor fejleményeit Kant szintézise felé haladva értékelte; ebből a szemszögből Burke műve egyrészt a „fontos előzmény” kategóriájába esik, hiszen Kant mellett Lessingre, Mendelssohnra, Herderre is hatott (akik mind foglalkoztak a mű németre fordításának gondolatával).¹ Másrészt azonban, bár Kant a „legkiválóbbnak” nevezi Burke-öt „a szép és a fenséges pusztán empirikus expozíciójának” képviselői közül, mégis elítéli, épp mert expozíciója *pusztán* empirikus,² s így bár Burke műve a számos kanti gondolatot előlegező, de a Kant által sikeresen meghaladott, s ennyiben csak némi obskúrus történeti érdekességgel rendelkező előzmények közé tartozik. Nemcsak európai, de a szűkebb brit közegben is van Burke művének egy hasonlóan evolucionista olvasata, amelyben a brit romantikus esztétika egyik legfontosabb XVIII. századi előkészítője. Az efféle értékelések teleologikus perspektívája megkérdőjelezhető ugyan, de némi magyarázatot adnak arra, miért említi meg Burke traktátusát minden, a korszakkal foglalkozó irodalom- és esztétikatörténet.

Persze nem azért ért meg a mű csak Burke életében tizenhét kiadást, mert már a korabeli olvasók is tudták, hogy lesz majd romantika, amelyet előkészít, vagy hogy Kant átveszi, de meg is haladja majd egyes gondolatait. Burke művének saját jogán is nagy jelentősége volt. Még akkor is – s ez jelentőségének sajátos voltát jelzi –, ha alig akadt követője: Burke esztétikai rendszerét senki sem „vette át”, nem íródtak burkeiánus esztétikai traktátusok. De mély nyomot hagyott kora esztétikai gondolkodásán, amelybe számos tézise oly mélyen beivódott, hogy gyakorta Burke-re hivatkozás nélkül ismétlődnek különböző kontextusokban.³ Burke-öt olvasva így a korizálás egyik áramát és számos esztétikai elgondolását tekintve valóban egyfajta „ősforrást” ismerhetünk meg.

A *Filozófiai vizsgálódás* 1757-ben jelent meg; 1759-ben egy második, alaposan kibővített kiadás követ-

1 ■ Lessing 1757–1758-as, Mendelssohnnak és Nicolainak írt leveleiben tesz rá utalásokat, melyek azt mutatják, hogy már az első angliai kiadást is ismerte röviddel megjelenése után, és 1758-ban a fordításához is hozzákezdett, hogy azután a következő évben megírja a *Bemerkungen über Burkes philosophische Untersuchung*. Moses Mendelssohn 1758-ban írt a művet nagyjából összefoglaló recenziót; Herder is több levélben utal rá, és felveti lefordításának gondolatát. Lásd William Guild Howard: Burke among the Forerunners of Lessing. *PMLA*, 22 (1907), 4. szám, 608–632. old.; Rachel Zuckert: Awe or Envy: Herder contra Kant on the Sublime. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 61 (2003), 3. szám, 217–232. old.

2 ■ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Ictus, Szeged, 1997. 199–201. old.

3 ■ A mű hatásának ezen ellentmondásos voltát részletesen bemutatja J. T. Boulton terjedelmes előszava, amely az általa készített kritikai kiadást vezeti be: Editor's Introduction. In: Edmund Burke: *A Philosophical Enquiry into the Origins of our Ideas of the Sublime and the Beautiful*. Routledge and Kegan Paul, London, 1958. ix–cxxvii. old.

te, amelyet Burke megtoldott egy hosszú bevezetővel az ízlésről. Ez a bevezető több tekintetben is jellemző Burke pozíciójára a korabeli esztétikai diskurzusban. Egyrészt azt mutatja, hogy a traktátus mennyire illeszkedett az uralkodó gondolati áramlatok közé, hisz a korban az ízlés elemzése szinte sarokköve volt minden kritikai elméletnek. Ahogyan számos más brit gondolkodónál, úgy Burke-nél is az ízlés értelmezése nyitja meg a kaput azon pszichológiai kritika előtt, amely az esztétikai tapasztalatokat az azokat elszennvedő elme működésének vizsgálatán keresztül próbálja megérteni.⁴ Burke esztétikája az empirista hagyomány része (amelyet a század elején már Joseph Addison bevezetett az esztétikába, még ha e diszciplínáról a mai értelemben ekkor alig-alig beszélhetünk is⁵), hisz Burke érvelése azon a nézeteken alapul, hogy az esztétikai tapasztalatokat a tárgyak fizikai minőségeit érzékelő érzékszerveink közvetítik.

Az ízlés-esszé minden bizonnyal Hume hasonló tárgyú esszéjére reagál.⁶ Míg Hume az ízlés mércéjét kutatva némi szkepszisnek adott hangot, és elismerte az ízlés sokféleségét, Burke nála sokkal határozottabban érvel amellett, hogy az ízlés egységes és meghatározott, és feltárható elvek szerint működik minden emberben. Ezzel az álláspontjával megint csak a kor jellemző törekvéséhez csatlakozik, konkrétan ahhoz, hogy érzelmi és mentális jelenségekre ugyanúgy, mint a fizikai világ jelenségeire, általános törvényeket keresenek. Burke így nemcsak a locke-i (és addisoni), de a newtoni hagyománynak is folytatója, és aligha tekinthető újtónak. Másrészt azonban nézetei mégis eredetiek, amennyiben talán elsőként hajlandó e hagyományokat következesen a végtelékig vinni. Ahogyan azt a Hume-mal való nézetkülönbsége is jelzi, az ízlésről adott elemzésből kirajzolódó premisszákból egy radikálisan objektivistá esztétika következik. Burke elveti azokat a feltevéseket, hogy rendelkezni az esztétikai tapasztalatokat érzékelő belső érzékkel, mint ahogy elveti ezen tapasztalatok minden titkozatosságra vagy transzcendenciára apelláló magyarázatát is,⁷ és – hogy rendet tegyen abban a káoszban, amely szerinte a szépről és a fenségesről vallott nézeteket jellemzi – kizárólag érzéki tapasztalataira épít az ízlésítélet és az esztétikai tapasztalatok tudományos megalapozásában, bemutatva pszichológiai, sőt fiziológiai törvényeiket. Némiképp ahhoz a Hume-hoz hasonlóan, aki az *Értekezés az emberi természetről* című művében (1740) a szenvedélyek elemzésében alkalmazza a természettudomány módszereit, Burke is a szenvedélyekre építi rendszerét (ezt alapozza meg a mű I. része), amelyeket azonban végül fizikai állapotokhoz rendel (a mű IV. részében). Nem követi tehát Hume-ot abban, hogy az asszociációt alkalmazza a szenvedélyek rendszerezésére, még ha azon minőségek taglalása, amelyek elősegítik a fenséges és a szép ébresztette szenvedélyeket (II. és III. rész), mutat is rokonságot az asszociációelmélettel, mert ezen minőségek hatásmechanizmusát azután mégis fizikai, fiziológiai folyamatokhoz köti.

Van olyan modern olvasat, amely Burke saját rendszerét követelményének tudja be azt, hogy latens asszociacionizmusát megtagadva fiziológiai okokat keresett a tárgyalt jelenségekre; nemcsak a modern, de a korabeli olvasók is megütköztek e fiziológiai magyarázatok esetenkénti abszurdításán.⁸ Ennek ellenére azonban tény, hogy Burke elméletének egyik legeredetibb vonása épp az az elméleti következetesség, amellyel elfordult Longinosztól, Boileau-tól, valamint a szép és a fenséges tárgyalásának egyéb klasszikus és korabeli hagyományaitól, hogy végigvigye saját radikálisan szenzualista gondolatmenetét.

Burke *Vizsgálódása* eredeti továbbá a szép és a fenséges kategóriáinak jellemzésében is. A fenséges ókorba visszanyúló történetének egyik fontos szála az, ahogyan e fogalom fokozatosan kikerült a retorika területéről, és az emelkedett stíluson túl egy bizonyos érzelmi állapot megjelenéséhez kapcsolódott, amely

4 ■ Boulton szerint az ízlés definíciója a korban lényegében egyet jelentett az esztétikai előfeltevések tisztázásával, és Burke-öt e tekintetben Addisonnal, Hume-mal, Gerarddal és Alisonnal állítja párhuzamba (*i. m.* xxvii–xxviii. old.)

5 ■ Addison „esztétikájáról” szólva végig a *Pleasures of the Imagination* c. esszéciklusra utalok, mely a *Spectator* 409–421. számaiban jelent meg 1712-ben. Magyarul: Joseph Addison: *A képzelőerő gyönyörői*. Ford. Gárdos Bálint. *Jelenkor*, 50 (2007), 11. szám, 1180–1209. old.

6 ■ David Hume: *Of the Standard of Taste* (1757). Magyarul: A jó ízlésről. In: *David Hume összes esszéi*. I–II. Ford. Takács Péter. Atlantisz, Bp., 1994. I. köt., 222–245. old.

7 ■ Lásd erről pl. Szécsényi Endre: *Társíasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*. Osiris, Bp., 2002. 135–136. old.

8 ■ Az említett modern olvasat, amely az asszociációelmélet felemás használatát, a Hume-tól való eltérést és a fiziológiai magyarázatok kiváltotta korabeli reakciót egyaránt tárgyalja: Walter John Hippie, Jr.: *The Beautiful, the Sublime, and the Picturesque in Eighteenth-Century British Aesthetic Theory*. The Southern Illinois University Press, Carbondale, 1957. 90–92. old.

9 ■ Samuel H. Monk: *The Sublime. A Study of Critical Theories in XVIIIth-Century England*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1960. 58. old. A fenséges eszmetörténetéről szóló ezen klasszikus munkának egyik vezérmotívuma az itt említett elmozdulás a retorikától az esztétika felé.

10 ■ Boulton részletesen elemzi azokat a többek között Platonhoz vagy a reneszánsz arányosságelméletekhez visszanyúló hagyományokat és XVIII. századi képviselőit (Lord Shaftesbury, Addison, Crousaz, Hutcheson, Hogarth) gondolatait, amelyekkel Burke szépségfelfogása vitába száll. (*i. m.* lx–lxxvi. old.) Az érdeknélküliség gondolatának az esztétikai tapasztalatok „mentálhigiénés” hasznán való megbicsaklásáról lásd Szécsényi: *i. m.* 150–152. old.

11 ■ Lásd pl. Addison: *i. m.* 1188–1189. old.: „De ha a szépség [...] is társul [...] a nagysághoz, [...] a gyönyör még tovább növekszik.” (*Spectator* 412).

12 ■ E mozzanat előzményeit és elemzését lásd pl. Monk: *i. m.* 9. és 91. old., Boulton: *i. m.* xli. old., vagy Hippie: *i. m.* 87. old.

13 ■ Smith Longinosz-kommentárját idézi Boulton: *i. m.* li. old. John Dennisnek a fenségesre vonatkozó gondolatait a *The Advancement and Reformation of Modern Poetry* c. 1701-es és a *The Grounds of Criticism in Poetry* c. 1704-es munkáiban olvashatók. Addisonról a *Spectator* 489-es számában olvashatunk a természeti fenséges félelmetességéről.

14 ■ Szécsényi: *i. m.* 150. old. pozitív példaként említi még Addison mellett Lord Shaftesburyt vagy Thomas Burnetet, ellenpéldaként pedig John Baillie és Alexander Gerard nézeteit idézi fel.

15 ■ Burke szépségfelfogásának elutasításáról, a mű hatásáról a tájbrázolás esztétikájában és a korabeli brit festészetben lásd Boulton: *i. m.* lxxxiv–lxxxv., xciv–cii. és cviii–cxviii. old.

már nemcsak a meggyőzés eszköze, hanem esztétikai tapasztalat, sajátos fajtájú örömrzet. A számos előzmény ellenére Burke traktátusa döntő lépés azon az úton, amelyen a fenséges retorikai terminusából esztétikai kategória válik. (Addison, akinél a brit kritikátörténetben talán elsőként jelenik meg a szép és a fenséges esztétika kategóriaként, vélhetően azért nem használja a „fenséges” fogalmát az annak megfelelő „nagyság” elemzésekor, mert az előbbit még a retorikához tartozónak érzi.⁹) Ami a szépség tapasztalatát illeti, Burke igyekezett annak forrásait elkülöníteni olyan minőségektől, amelyek hatása intellektuális vagy morális helyeslés dolga, s ezért csak a tudáson és a tapasztalaton keresztül érvényesülhet, nem pedig közvetlenül az érzelmekre hat bizonyos – a szép esetében a szeretet és a hozzá kapcsolódó – szenvedélyek közvetítésével. Ha érdeknélküliségről a szépség bizonyos fiziológiai hatásai miatt még talán nincs is szó nála, de régre visszanyúló és a korban egyöntetűen bevett gondolatokkal szakít, amikor elkülöníti a szépet az arányosságtól, az „alkalmasságtól” (egyfajta hasznosságtól, rendeltetésszerűségtől), valamint a jóságtól, avagy a morális tökéletességtől.¹⁰ Ráadásul Burke nemcsak afelé tett lépéseket, hogy esztétikai kategóriaként írja le a szépet és a fenségest, de szisztematikusan el is különítette egymástól e két tapasztalatot. Addison ebben is megelőlegezi Burke-öt, de ő még úgy véli, a szép és a fenséges együttesen is jelentkezhet.¹¹ Burke az első, aki határozottan és filozófiai megalapozottsággal szembeállítja e két alapvető kategóriát, amikor egyrészt az önfenntartás (fenséges), másrészt a társas lét (szépség) alapvető szenvedélyeihez rendeli őket. E szembeállítás alapja az öröm és a fájdalom ellentéte, amit mint esztétikai tapasztalataink hátterének leírását Burke szintén számos XVIII. századi kontextusból ismerhetett, de elemzésében ismét eredetinek bizonyult, amikor szembehelyezkedett Locke azon nézetével, hogy a fájdalom csökkenése örömet okoz és fordítva. Burke nemcsak bevezeti a közömbösség állapotát is, hanem úgy véli, el kell különíteni a fájdalom csökkenéséből fakadó „gyönyört” az önmagában álló, pozitív „örömtől” (s az öröm csökkenéséből fakadó „bánatot” az önmagában álló, pozitív „fájdalomtól”). A pozitív és viszonylagos öröm- és fájdalomérzetek ezen rendszere azután úgy biztosít árnyalt alapot a szép és a fenséges okozta örömrzetek szembeállításához, hogy a fenségeshez rendelt fájdalom okozta gyönyört is magyarázni tudja. A fájdalom és a gyönyör együttállása a fenséges tapasztalatában nemcsak Kanttól, de számos egyéb XVIII. századi szerzőtől is ismert lehet, ám Burke volt az, aki ezt a

szép és a fenséges szembeállítására felhasználta, s aki a fenséges fájdalommal való magyarázatával új tapasztalatokat vont be az esztétikai öröm terepére.¹²

Kétségtől a fenségesről szóló fejtegetések voltak Burke esztétikájának legnagyobb hatású részei, elsősorban annak köszönhetően, ahogyan a fenségest összefüggésbe hozta a rettenettel. Előzményekről persze ebben az esetben is beszélhetünk. Például a természeti fenséges tapasztalatának leírásában a modern

korban mindig is volt szó rettenetről: John Dennis, aki a fenségest az erős szenvedélyekhez kapcsolta, beszél a rettenet fenséges hatásáról, s ez megjelenik Addisonnál is; William Smith 1739-es Longinosz-fordítása és -kommentárja határozottan állítja, hogy a rettenetes tárgyak gyakorta váltanak ki kellemes érzéseket.¹³ Számos további példával volna illusztrálható a korban folyó vita arról, hogy a fenséges okozta öröm párosulhat-e félelemmel, avagy a rettenettel – volt, aki tagadta, volt, aki állította.¹⁴ Azt azonban Burke előtt senki sem mondta ki, hogy „bármí, ami így vagy úgy felkelti a fájdalom és a veszély ideáját [...], a fenséges forrásul szolgál” (44. old.), s hogy ezért „a rettenet minden elképzelhető esetben [...] vezérlő elve a fenségesnek” (68. old.), amelynek így „legsajátosabb hatása és legigazibb ismérve” a „gyönyörteli borzongás” (87. old.). Burke az első, aki ilyen radikális kizárólagossággal alapozza a fenségest a fájdalomra, és azon belül a rettenetre, s aki a fenséges és a rettenet viszonyát rendszerbe foglalja. E rendszernek azután nemcsak a fenséggel szokványosan összekapcsolt minőségek – az erő, a nagyság vagy a végtelenség – lesznek részei, de olyan, a rettenettel Burke szerint összetartozó minőségek is a fenséges előidézői lesznek, mint a homály (II. rész 3. fejezet), illetve a „megfosztottság” esetei, például az üresség, a sötétség, a magány, a csend (II. rész 6. fejezet). Hiába mondható el általában a század második felének brit esztétikájáról, hogy elutasítja Burke végletes szenzualizmusát, és inkább az asszociációelmélet alkalmazására hajlik; hiába térnek vissza jelentős elméletírók Reynoldstól Lord Kamesen vagy Blairen át Stewartig a szépség korábbi, arányossággal és harmóniával való jellemzéséhez; s hiába kezeli a fenséges legtöbb elemzője gyanakodva, óvatosan és hol enyhébb, hol elutasító kritikával a rettenet burke-i esztétikáját – a fenséges burke-i leírása szinte beleivódik a kor festészetébe és költészetébe, a fenséges tájak ábrázolásának és leírásának szokásába, és talán túlzás nélkül mondhatni, egész ízlésvilágába.¹⁵

Ezt az ízlésvilágot a század második felében többek között a homályosság, a rettegés, a magányos bércek,

a pusztító viharok, az elhagyatott temetők, a romok, a kísértetek, a halálfélelem és a borzongás különböző változatai által kiváltott esztétikai élvezet kultusza jellemzi, amely többek között a sirkertköltészetben, a gótikus regényben vagy akár a szentimentalista irodalom könnyek fojtogatta, melankolikus hangjaiban szólal meg. No persze nem Burke *Vizsgálódása* teremtette meg ezt az ízlésvilágot. A gyökere talán az a már a század elejétől élő alternatív hagyomány, amely többek között a Burke által is sokat idézett John Milton költészetére vagy Longinosz *Peri hüpszoszára* támaszkodva előnyben részesíti a felfokozott érzelmek és a fenséges tapasztalatának, a mértéktelenségnek és a szabálytalanságnak a klasszicista szabályrendszert és szépségeszményt szétfeszítő formavilágát. Képletesen szólva, a fenséges a neoklasszicista szabályos és harmonikus szépség „másik”-ja,¹⁶ amely szinte természetesen egyesült az ízlésnek a klasszicizmus kereteit feszegető áramlataival. Épp a század középső évtizedeiben következik be e tekintetben áttörés, amikor megjelennek Thomas Gray, Mark Akenside és William Collins ódái és egyéb „fenséges” költeményei, Macpherson Osszián-eposza, Joseph Warton Popekritikája, Edward Youngnak az eredetiségről, William Hogarth-nak a szépségről, Alexander Gerardnak az ízlésről írott traktátusa, Thomas Wartonnak Spenser-ről és Richard Hurdnek a „gótikus” románcról szóló irodalomtörténeti művei.¹⁷ Az angol irodalom ezen átalakulásának és az azt kísérő elméleti reflexióknak a közegében jelent meg Burke *Vizsgálódása* a szépről és a fenségesről, amely mintegy elméletileg rögzítette és a század második fele számára átörökítette az itt vázolt tendenciák számos elemét: a fenséges rettenete, a rettenet és a fájdalom esztétikai örömei, amelyekben szinte tobzódik a XVIII. század második felének brit kultúrája, Burke révén nyernek elméleti megfogalmazást.

A *Filozófiai vizsgálódás* így nemcsak azért jelentős, mert megelőlegez néhány kanti gondolatot – például a szép és a fenséges szembeállítását vagy a fenséges fenyegető voltát illetően –, vagy mert a fenséges romantikus primátusát készíti elő, hanem talán még inkább azért, mert hozzászólását a kor kritikai vitáihoz nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Diderot, Lessing, vagy a szépről és fenségesről korai esszéjét író Kant Burke-re nem hivatkozva fogalmaz meg olyan gondolatokat, amelyek forrása Burke traktátusa;¹⁸ az angol kritikus-fejedelem Samuel Johnson Milton-elemzése Burke terminusait használja;¹⁹ a korban tájakra szinte nem is lehet a szép és a fenséges oppozicionális fogalom pára nélkül beszélni, mint ahogy a természet erőiről sem lehet a fenséges rettenetének, vagy az emelkedett költészetéről a homályosságnak a burke-i elemzése nélkül – vagyis egyes téziseinek elfogadottságától függetlenül, Burke művének számos eleme felkavarja és átjárja a kor kritikai és esztétikai gondolkodását. Így amikor a korszak irodalma, vagy az esztétikatörténet iránt érdeklődő magyar olvasó kézbe veszi a könyvet, nemcsak – mint a fordítói

utószó fogalmaz – a Locke és Kant közötti „hiányzó láncszemet” (218. old.) ismerheti meg, de számos, talán ismerősnek tűnő gondolat megszületését kísérheti figyelemmel.

II

A *Filozófiai vizsgálódás* magyar kiadása továbbá megismerteti a magyar olvasóval Burke gondolkodásának egy olyan aspektusát, amely nélkül szinte nem is lehet megfelelő képet alkotni róla. Igaz ez annak ellenére is, hogy az életmű igen atipikus darabjával van dolgunk. Egyrészt ez az egyetlen szisztematikus elméleti mű, melyet Burke valaha írt (az absztrakt spekuláció nagy ellenfelének politikai filozófiája nem is kaphatott szigorúan kifejtett elméleti formát, mondandóját parlamenti beszédekben, vitairatokban, javaslatokban, gyakorlati kérdésekre adott válaszokban fogalmazta meg);²⁰ másrészt mivel e szigorúan esztétikai tárgyú fiatalkori munka elkülönül Burke politikai munkásságától. Mégis igen szoros összefüggésben áll Burke későbbi műveivel, melyek egy olyan politikai gondolkodást mutatnak be, amelynek elidegeníthetetlen esztétikai dimenziója is van.

Burke a XVIII. századi brit gondolkodás azon vonulatához tartozik, amelyben az esztétikai elméletek középpontjában álló ízlésítélet kérdése egyben politikai és erkölcsi kérdés is, mert az erkölcsi és politikai döntések mechanizmusai filozófiai megalapozottsággal kapcsolódnak azon képességeinkhez, amelyeken esztétikai ítéleteink is múlnak. Ebben a filozófiai hagyományban (melyhez a brit felvilágosodás nagyjai közül többek között Lord Shaftesbury vagy Hume is

16 ■ Bár ezt a kifejezést nem használja, ez az egyik vezérlő gondolata Samuel Monk idézett művének a fenséges történetéről.

17 ■ Thomas Gray: *The Bard* (1757); *The Progress of Poesy: A Pindarick Ode* (1757); Mark Akenside: *Odes on Several Subjects* (1745); William Collins: *Odes on Several Descriptive and Allegorical Subjects* (1746); James Macpherson: *The Works of Ossian* (1765); Joseph Warton: *Essay on the Genius and Writings of Pope* (1756); Edward Young: *Conjectures on Original Composition* (1759); William Hogarth: *Analysis of Beauty* (1753); Alexander Gerard: *Essay on Taste* (1759); Thomas Warton Jr.: *Observations on the Faerie Queen of Spenser* (1754); Richard Hurd: *Letters on Chivalry and Romance* (1762). Ezen művek egy részét Monk is felidézi (i. m. 87–88. old.), amikor arra emlékeztet, hogy Burke traktátusának keletkezése 1747 és 1759 közé, vagyis épp az angol irodalomban megjelenő új fejlemények idejére esik.

18 ■ Lásd Boulton: i. m. cxx–cxxx. old. Diderot esetében főként a *Pensées détachées sur la peinture*-ről, Lessing esetében a *Laocoön*-ról (magyarul: Laokoön, vagy a festészet és költészet határaitól. Ford. Vajda György Mihály. In: *Gotthold Ephraim Lessing válogatott esztétikai írásai*. Vál. Balázs István. Gondolat, Bp., 1982. 191–321. old.), Kant esetében pedig a *Beobachtung über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* c. 1764-es írásáról van szó (magyarul: Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről. Ford. Czeglédi András. In: Immanuel Kant: *Prekritikai írások*. Osiris – Gond-Cura Alapítvány, Bp., 2003. 285–336. old.).

19 ■ Lásd Samuel Johnson: Milton. In: *Lives of the Poets* I–II. Oxford University Press, London, 1906. I. köt., 63–135. old. Burke Johnsonra gyakorolt hatásáról részletesen lásd Boulton: i. m. cx–cxii. old.

20 ■ Lásd erről Molnár Attila Károly: *Edmund Burke. Századvég*, Bp., 2000. 143. old.

tartozik) ítéleteink nem a ráción, hanem az érzés valamilyen formáján alapulnak – korábban valamilyen belső érzéken, Burke-nél azonban lényegében az ízlésen, amelynek művelése ezért erkölcsi és politikai döntéseinknek is az alapja. Az ízlést Burke szerint az „érzékenység és az ítélőerő” alkotja (27. old.), ám ez az ítélőerő a *Vizsgálódást* bevezető ízlés-esszé objektivizmus ellenére sem a tisztán spekulatív rációt, hanem a szokások, előítéletek, konvenciók, viselkedésmódok hordozta tudást jelenti. Burke gondolkodásának egyik központi vonása épp az elfordulás a politikai racionalizmustól; szerinte például az emberi jogok és a politikai intézmények nem alapozhatók elméleti konstrukciókra; döntéseinket ezek megítélésében az elméleti megfontolások helyett a gyakorlati helyzeteknek, az emberi természetéről való ismereteinknek, az adott közösség kultúrájának és hagyományainak kell meghatározni, vagyis egy olyan életközeli bölcsességnek, amely a közösség történeti tudását és a társas lét pallérozott módjait tartja szem előtt.²¹ A megfelelő viselkedési formák, az illendőség, a modor elsajátítása és megítélése pedig Burke számára ízlés kérdése („amit [...] ízlésnek nevezünk, az voltaképpen javarészt az illendő viselkedésmódban való jártasságot jelenti”, 26. old.), így azután az ízlés nem pusztán esztétikai ítéleteinkben kompetens, hanem a társadalmi lét formáinak megítélésén keresztül politikai és erkölcsi kérdésekben is, vagyis az ízlésen keresztül Burke számára az esztétikai és az erkölcsi-politikai ítéletek a társadalmi lét egymástól el nem különíthető tényezői.

Az a pusztán a ráción alapuló politika, amely nincs tekintettel a társadalmi viselkedést a kultúra és a

hagyományok közegében kormányzó (vagyis ízlés-, sőt elő-) ítéletekre, megfosztja a politikát esztétikai dimenziójától, és ezáltal az erőszak terepére tereli.²² Burke a francia forradalmat mint az esztétikai dimenziót kizáró politikai eszmerendszert ítélte el. Tette ezt ráadásul úgy, hogy igazáról esztétikai tapasztalatokra és ízlésítéletekre támaszkodva, a szenvedélyekre hatva kívánt meggyőzni, s ezáltal műveinek korában híres retorikai ereje és metaforikus jelentésmezeje nem holmi stilisztikai adalék a filozófiai tézisekhez, hanem az esztétikai ítélőerőt mozgósító politikai filozófia megjelenési formája.²³ Burke szövegeinek értelmezésében így a korai esztétikai traktátus és a későbbi politikai írások összefüggéseinek megragadása nem elhanyagolható.

Burke kommentátorai nem is hanyagolták el: a *Filozófiai vizsgálódás*ban tárgyalt esztétikai kategóriákat számos módon kapcsolták politikai nézeteihez. A szép és a fenséges egyaránt tükröz valamiféle viszonyt egyén és társadalom között. A fenséges már (az esztéta) Burke egyik fontos elődjénél, Addisonnál is az egyén korlátokat legyőző, határtalanba nyúló, újat alkotó képességeivel, a lélek megnövekedett szabadságfokával van összefüggésben, hogy a későbbiekben azután az univerzum végtelenségének tapasztalataként összekapcsolódjon az egyéni létezés végső határaival és magányával, illetve az emberfeletti, valamint a potenciálisan felforgató, pusztító hatalom képzetével, s így váljon politikailag radikális, a társadalmi létre potenciálisan veszélyes, individualista, forradalmi erővé. A szépség ezzel szemben – nem a változáshoz, a nagysághoz vagy a vadsághoz, hanem az organikus-sághoz, a harmóniához, a mérséklethez, a szeretethez kapcsolódva – a társiasság és a konzervatív politika konnotációt hordozza. Ezek a konnotációk Burke traktátusában is kitapinthatók, főként abban, ahogyan a fenségest és a szépet az „önfenntartás” és a „társas lét” kategóriáihoz rendeli. Ebből a szembeállításból fakadóan és az esztétikai kategóriák egyéb jellemzőit tekintetbe véve, akik úgy látják, hogy Burke itt az egyénnel, az újítással, az ambícióval, a munkával, a férfiasággal összekapcsolt fenségest preferálja a társias, megőrző, a pihenés és a luxus élvezetét implikáló, a nőiességgel és az elpuhultsággal, a megszokással és a konvencióval összekapcsolódó szépséggel szemben, ebből a feltörekvő középosztály legitimitációját olvassák ki, vagyis a konzervatív gondolkodó radikális szimpátiáinak megnyilvánulásait látják a *Filozófiai vizsgálódás*ban.²⁴ Burke politikai gondolkodását azonban nemcsak azért lehet az esztétika felől megközelíteni, mert az esztétikai kategóriáknak politikai konnotációi vannak, hanem azért is, mert politikai szövegeinek retorikáját is átjárják az esztétikai traktátusban boncolgatott minőségek: amikor kései és talán leg-híresebb művében²⁵ a francia forradalom eseményeit elemzi, a fenséges rettenetének terminusaival írja le és felforgató erejének domesztikálása mellett érvel, akkor az ezen olvasat szerint Burke gondolkodásának irányváltását jelzi.

21 ■ Erről lásd pl. Szécsényi: *i. m.* 133–135. old., vagy Molnár: *i. m.* 175–192. old.

22 ■ Lásd Joel C. Weinsheimer: *The Eighteenth-Century Hermeneutics. Philosophy of Interpretation in England from Locke to Burke*. Yale University Press, New Haven – London, 1993. 222. old., idézi Szécsényi: *i. m.* 157. old.

23 ■ Érdemes itt mellesleg szólni arról a nézetről, mely szerint Burke retorikája uralta az 1790-es évek Nagy-Britanniájának politikai diskurzusát: a részben a Bibliából és Miltontól kölcsönzött apokaliptikus stílusa a kor radikálisai (pl. Richard Price vagy Gilbert Wakefield) ellen fordította saját apokaliptikus retorikájukat, és Burke politikai ellenfelei – így pl. a romantika később meghatározó alakjai, mint William Hazlitt vagy az akkor még radikális S. T. Coleridge – is elismerték, hogy a kor retorikai háborúját Burke nyerte. Sokat elmond arról, hogy milyen óvatosan kell kezelni Burke „preromantikus” voltát az, hogy az angol romantika nyitányának tartott *Lírai balladák*ban megvalósított wordsworthi program a költői nyelv egyszerűségéről Burke-nek adott válaszként is olvasható mint kitérés kísérlet a burke-i fenséges politikai retorikájából. Minderről lásd Tim Fulford: *Apocalyptic Economics and Prophetic Politics: Radical and Romantic Responses to Malthus and Burke*. *Studies in Romanticism*, 40 (2001) 3. szám.

24 ■ Pl. Isaac Kramnic: *The Rage of Edmund Burke: Portrait of an Ambivalent Conservative*. Basic Books, New York, 1977., vagy újabban Tom Furniss: *Edmund Burke's Aesthetic Ideology. Language, Gender, and Political Economy in Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1993.

25 ■ Edmund Burke: *Reflections on the Revolution in France* (1790); magyarul: *Töprengések a francia forradalomról*. Ford. Kontler László. Atlantisz, Bp., 1990.

Valóban számos kommentátor látja úgy, hogy Burke gondolkodását a fenségestől a szép felé való mozgás jellemzi,²⁶ sokan azonban, nem adva hitelt a „radikális” Burke-képnek, ezt már a *Filozófiai vizsgálódásban* is megjelenni látják, s az esztétikai kategóriák viszonyának elemzéséből kiindulva világítják meg Burke politikai gondolkodását. Így van olyan olvasat is, amely a fenséges politikai szerepét abban látja, hogy a magány rettenetét érzékeltető fenséges ébreszt rá a társadalmi lét szükségességére; az istenség vagy a királyok képzetektől feltámadó rettenetbe Burke szerint a tisztelet érzése vegyül, ami kifejezi e hatalmak és a tőlük való félelem szerepét a társadalmi rend megszilárdításában – a fenségesként jellemzett politikai hatalom tiszteletet ébreszt, viszont az a nyers erő, amely más érzésekkel nem keveredő, tiszta félelmet, s így esztétikai örömet ki nem váltó fájdalmat kelt, politikailag a despotizmusnak felel meg, tehát nem azonos az igazi fenséggel. A szépséghez kapcsolódó szeretet és szimpátia érzései mérséklék a hatalom erejének rettenetét, mint ahogy a szokás is képes megszelídíteni a fenséges tapasztalatot, amelynek ereje mégis mindig megújító hatású, és így a szép és a fenséges valamilyen egyvelege által létrehozott, domesztikált fenséges jelentené Burke politikai ideáljainak esztétikai formáját. A francia forradalomban megjelenő fenséges hamis, mert nem domesztikált, hanem elszabadult, az iszonyat, amit kelt, nem jár együtt a csodálat vagy tisztelet érzésével, vagyis nem kelt tetszést.²⁷ Ezen olvasat szerint tehát a burke-i fenségesnek fontos szerepe van a társiasság szükségességének felismerésében, s nem pusztán a magány és az abban kifejeződő politikai konnotációk hordozója, mint ahogy Burke a későbbiekben sem pusztán a szépség preferenciájára vált át, hanem a két esztétikai kategória összjátékában rajzolódk ki elméleti álláspontja.

A *Töprengésekben* a forradalom hamis fenségesével szemben az *ancien régime* jellemzésében érzékelhető az a fenséges, amelyet a szépség, a szokás, a kultúra megszelídít. A kultúra, a hagyomány, a konvenciók annak az esztétikai dimenzióknak az alkotóelemei, amelynek segítségével a hatalom ijesztő erejét a gyengédség és kellem illúziója takarhatja el, s azt a tetszés tárgyává teheti; mikor a forradalom az illúzió ezen fátylát letépi, nemcsak póre rettenetében mutatja meg a hatalmat, de a világ természeti valóságát kutató ész szavát követve letépi azt az öltözetet, mellyel a hagyomány, a kultúra, a szokás, az érzelmek, a képzelőerő díszítette fel az embertől idegen természeti világot. Ez az öltözet, avagy díszítés Burke szemében szükséges illúzió, egy olyan második természet vagy második valóság, amely az emberi közösség számára élvezhetővé és lakhatóvá teszi a világot – a kultúrának és civilizációnak ez a Burke gondolkodásában oly alapvető eleme, az erkölcsi és politikai élet szükséges feltételeit jelentő ezen második valóság pedig a világ esztétikai percepciójából táplálkozik.²⁸

A *Filozófiai vizsgálódásnak* különösen az V. és utolsó, a szavakról szóló részét lehet a kultúra és a máso-

dik természet esztétikai megalapozásaként olvasni. Burke szakít azzal a hagyománnyal, amely a nyelvet reprezentatívnak írja le, s a szavakat mentális képek jeleinek; ő azt hangsúlyozza, hogy a nyelv mesterséges és önkényes, nincs semmilyen közvetlen kapcsolata a valósággal, a szavak nem képek, nem reprezentálnak, s a nyelv művészete nem hasonlatos az utánczó művészetekhez. A nyelv tehát éppúgy mesterséges, mint a szokás és a társadalom, és a kultúra közegét jelenti, hisz a való világot elfedő fátylat hoz létre, a szenvedélyeinkre hat, méghozzá nem egy reprezentált tárgyon, hanem az arról alkotott ítéleteken keresztül. A szavak nem képeket hívnak életre elménkben, nem kínálnak tiszta ideákat, és így jellemzőjük a homályosság, ami a fenséges sajátja. Ám a verbális fenséges magyarázatában fontos szerepe van például a szimpátiának, hisz a szavak nem azáltal akarnak hatni, hogy pontos képet festenek tárgyukról, hanem az érzések, így az együttérzés felkeltésével. A szimpátia azonban korábban a szépséghez kapcsolódó társas szenvedélyek között szerepelt, vagyis – ezen olvasat szerint – a szavak elemzésében már megjelenik az a szépség által mérsékelt fenséges, amely így a mesterséges fogalmával fémjelzett burke-i kultúra- vagy politikaelmélet esztétikai megnyilvánulásának tekinthető.²⁹ Vagyis a szavak hatásának elemzése a burke-i esztétika egy újabb, szinte forradalmian új vonása, amely mégis konzervatív politikai nézeteivel fonódik össze.

Ezek az (esetenként egymást kizáró) megközelítési lehetőségek egyaránt mutatják, hogy Burke esztétikája nem csupán kritikai újításai és a korizálás formálása miatt jelentős, hanem azért is, mert politikaelméleti teljesítményének értelmezésétől sem szakítható el.

III

Szólni kell végezetül magáról a fordításról és a magyar kötetéről. Kezdve az utóbbival: a szerkesztéssel kapcsolatban nemcsak azt sajnálhatjuk, hogy a kötet nem tartalmaz részletes kísérő tanulmányt, de azt is, hogy a szöveget övező filológiai apparátust is szükséztávú- ság jellemzi.

26 ■ Pl. Frances Ferguson: *Legislating the Sublime*. In: Ralph Cohen (ed.): *Studies in Eighteenth-Century British Art and Aesthetics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1985. 128–148. old.

27 ■ Ezeket az értelmezési irányokat tárgyalja Molnár: *i. m.* 130–137. old. és Szécsényi: *i. m.* 153. és 161–164. old.

28 ■ Szécsényi: *i. m.* 170–171. és 177. old. vagy Molnár: *i. m.* 138. old.

29 ■ A verbális és a képzelőerő fenségesének megkülönböztetésével ezt az olvasatot képviseli W. J. T. Mitchell: *Iconology: Image, Text, Ideology*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1986. Lásd erről még Szécsényi: *i. m.* 167–169. old. és Molnár: *i. m.* 139–141. old.

30 ■ Burke: *Philosophical Enquiry*, 97–98. old.; Burke: *Filozófiai vizsgálódás*, 116–117. old.

31 ■ Burke: *Philosophical Enquiry*, 44. old.; Addison: *i. m.* 1201–1203. old.

32 ■ Burke: *Philosophical Enquiry*, 101. old. (A forrás a *Gor-giasz*, 474–475.)

A jegyzetek elkészítése esetenként valóban komplikált filológiai munkát jelenthetett, hisz Burke görögül, latinul és angolul egyaránt idéz (főként Vergiliustól, Homérosztól, a Bibliából és Miltontól), az ókori idézeteknek sokszor korabeli angol fordításait is megadja, és teszi mindezt gyakorta pontatlanul. A fordítás meghagyja idegen nyelven mindazt (a görög szövegeket valamilyen okból latin betűs átíratban), ami az eredetiben nem angolul van, valamint meghagyja angolul az ókori szövegek korabeli angol fordításait, melyek magyar változatát azután lábjegyzetben közli, s ez így mind pontos és átlátható. Ami azonban némiképp átláthatatlan, az Burke pontatlan idézeteinek visszaadása. A jegyzet leggyakrabban csak rögzíti a pontatlanság tényét, és megadja a szöveghez létező magyar fordítását (vagy ha az nincs, Fogarasi saját nyersfordítását), nem jelezve külön, hol a pontatlanság, s mint az utószóban a fordító elmondja, ezt „a folyamatos olvashatóság érdekében” (220. old.) teszi. Van azonban olyan pontatlan idézet, ahol a létező magyar fordítás mellett egy alternatív fordítást is kapunk, igaz, annak taglalása nélkül, hogy hol a pontatlanság (pl. 13. old. 2. jegyzet), és van, amikor a létező magyar fordítást sem kapjuk meg, pedig a jegyzet jelzi, hogy azt az idézetben Fogarasi módosította (pl. 70. old. 25. jegyzet, vagy 82. old. 39. jegyzet), míg máshol a módosított fordítások eredeti magyar változatát is közli a jegyzet (pl. 96. old. 50. jegyzet), sőt olyan eset is van, amikor Fogarasi módosít a létező magyar fordításon, noha Burke idézete nem pontatlan (pl. 80. old. 38. jegyzet). Így azután nemhogy azt nem tudjuk meg, hogy Burke pontatlan idézetei jelentéktelen tévedések-e, vagy esetleg az idézeteknek a saját mondanójához való (akár öntudatlan) igazításai (pedig ez érdekes információ volna), sem azt, hogy a létező magyar fordítások módosítását Burke pontatlan idézésének visszaadása indokolta-e (hisz erre csak néha törekszik a jegyzet), vagy az, hogy az idézet jobban összhangba kerüljön a burke-i szöveggörnyezettel (a Milton-fordítások esetében például ilyen is, olyan is van). Mindezt jelezni kétségkívül körülményes, és Fogarasi, úgy tűnik, arra törekedett, hogy minél kevésbé avatkozzon be a szöveg menetébe, így azonban az érdeklődő olvasónak szinte kutatómunkát kell végeznie ahhoz, hogy megtudja, érdemes-e egyáltalán tovább érdeklődni egy-egy pontatlan idézet vagy eredeti szövegrész után. Részletesebb jegyzetek vagy következetesebb, de legalábbis jobban elmagyarázott idézéstechnika ezen segíthetett volna, és úgy vélem, az olvasó jobban járt volna, ha a fordító kevésbé marad a háttérben.

Henry Fuseli:
A művészt lenyűgözik a gigantikus antik
szobortörödékek (1778–80)

A jegyzetekre nemcsak a fordításokat illetően, hanem általában is jellemző ez a szerénység: az apparátus nem tolakodó, a fordító nem arra használta fel, hogy bevezessen a Burke-filológiába, s így nem is akasztja meg az olvasást. Bármennyire rokonszenves ez a visszafogottság, az utószó hasonló szűkszavúsága mellett már kevésbé kelti az elegancia hatását, és az érdeklődő olvasó vélhetően sajnálja, hogy a kötet – amely egy angol, egy német és egy francia kritikai kiadást is figyelembe vett apparátusa kidolgozásakor – nem kínál több információt Burke esztétikájának közegéről. Legalábbis a J. T. Boulton által szerkesztett angol kritikai kiadással összevetve a jegyzetanyagot, nem sikerült felismernem, milyen elv szerint készült a kötet apparátusa. Hálásak lehetünk azért, hogy Boulton jegyzeteit Fogarasi esetenként kiegészíti, részben a magyar olvasó számára nem magától értetődő információkkal (pl. ki volt Bunyan [24. old.], mi Chevy Chase balladája [72. old.]), részben további források közlésével (pl. hol fejt ki Newton az éterről szóló elméletét [155. old.], kik és hol írtak még a korban a vakság felvetette elméleti problémákról [174. old.]). Máskor azonban nem vesz át Boulton jegyzeteiből Burke gondolatainak kontextusát ismertető passzusokat, így például Vitruvius, Leonardo vagy Dürer fejtegetéseit az arányosságról, amelyek jelezhetnék, milyen régi és tekintélyes hagyománnyal fordul szembe Burke szépségfogalmának kidolgozásakor.³⁰ Vagy amikor Burke arról ír, hogy régi probléma a tragikus ábrázolás okozta öröm jelensége (52. old.), Boulton Arisztotelészt és Addisont adja meg példaként, Fogarasi csak Arisztotelészt, elfedve így, hogy Burke egyik közvetlen elődje is foglalkozott a problémával (s ez ráadásul magyar fordításban is létezik, hisz a *Spectator* 418. számáról van szó).³¹ Addisont Fogarasi jegyzetei csak akkor idézik fel, amikor a szöveg konkrétan hivatkozik rá, ez az elv azonban nem érvényesül mondjuk a Platónra való (viszonylag) konkrét hivatkozásnál, amikor a jegyzet – Boultontól eltérően – nem adja meg az „alkalmasság és rátermettség platóni elméletének” (121. old.) konkrét forrását.³² A Locke-hivatkozások (szemben Addisonnal) pedig akkor is kapnak lábjegyzetet, amikor Burke név szerint utal rá (pl. 20., 200. old.), és akkor is, amikor a meg nem nevezett Locke a forrása egy említett gondolatnak (pl. 36., 198. old.). Mindezen következetlenség tűnő és szűkszavú hivatkozások mellett az sem világos, hogy például miért tudjuk meg belőlük viszont azt, hogy Hume is idézi, hogyan hasonlítja össze Sallustius Catót és Caesart (133. old.), hogy melyik képtárban van ma a *Medici Vénusz* (144. old.), vagy hogy a szövegben emlí-

tett híres órás többek között a horgony-gátszerkezetet is feltalálta (129. old.). Nem gondolom, hogy ezek felesleges információk, inkább csak nem értem, mi lehetett az a válogatási szempont, amely ezeket fontosabbnak ítélte, mondjuk annál, hogy amikor Burke azt írja: „Mondják, hogy a hasznosság ideája [...] az oka a szépségnek” (125. old.), lábjegyzetben közölné (mint a Boulton-féle kiadás³³), hogy itt Burke az ókorból Xenophón, a közvetlen elődök közül Lord Shaftesbury, a kortársak közül pedig Hogarth vagy Gerard nézeteivel száll szembe. Ha volt is szelekciós szempont, az legalábbis nem magától értetődő. Mindenképpen sajnálatosnak vélem, hogy a jegyzetek nem törekszenek a burke-i gondolatok kontextusainak felvázolására, némiképp pótolva a kísérő tanulmány nehezen érthető hiányát. Egy ilyen fontos, ám itthon ilyen kevésbé ismert mű és egy ilyen nagy műgonddal készült fordítás kiadása informatívabb utószóval és/vagy jegyzetekkel lett volna teljes.

A szöveget az eredetivel összevetve a fordítás legfontosabb jellemzőjének a pontosságot találtam. A könyvben nincs félrefordítás, és a magyar szöveg gördülékeny, egységes stílusú, szép nyelvezet. Az esetleg megkérdőjelezhető kifejezések sokszor épp a pontosságra törekvésé eredményei. Szemléltetheti a fordítás ezen sajátosságát például az, ahogyan az *affecting arts* kifejezésből „hatásos művészet” lett (51. old.) – az eredeti az érzelmekre ható, a mesterség értelmében is értett művészetekről beszél (pl. a költészetéről, szemben az asztalossággal), s ha a „hatásos művészet” kifejezés elsöre idegenül cseng is, ennek az az oka, hogy a fordítás szó szerinti (az *affect* ige „hatni” jelentésére épül), és azt kéri, hogy a „hatásos” szót ne a köznapi értelemben, „megkapó, magával ragadó” jelentéssel értsük, hanem szó szerint annak, hogy „az, ami hat”; a fordítás tehát nem keres olyan fordulatot, amely megmagyarázná a kifejezést, hanem az eredeti szó szerinti értelmét követi, még annak árán is, hogy magyarul furcsán vagy régiesnek ható kifejezést hoz létre. Fogarasi igyekszik a lehető legközelebb maradni az eredetihez, fordítása amennyire lehetséges, követi a központosítást és a mondatszerkezeteket is, és ha nagyritkán szokatlan kifejezésekkel találkozunk (pl. „elrontotta az ínyét” [18. old.]), azok a fordítás pontossága miatt a tárgy, a kor és a szerző sajátosságainak tudhatók be, amelyeknek nyelvi jellegzetességeit a fordítás híven reprodukálja.

Ez a pontosság bizonyos mértékig a mű terminológiájának magyarítását is jellemzi. A rettenet esztétikájának igencsak érzékletes kifejtése során Burke gyakran használ a félelem és a megdöbbenés különböző válfajait és fokozatait jelölő, egymáshoz közeli jelentésű szavakat, Fogarasi pedig, ha nem kizárólagosan is, de következetesen alkalmaz egy-egy magyar megfelelőt ezekre a szavakra. Így a *terror* és *terrible* szavakat a „rettenet”, „rettenetes”, „rettegés”, „rémisztő”, „rémület” szóbokor adja vissza, a *horror* és *horrid* szavakat a „borzongás”, „elborzadás”, „borzalmas”, „borzalom”, „borzongató”, az *awful* és rokon sza-

vait a „félelmetes” változatai fedik le, az *amazement* következetesen „ámulat”, az *astonishment* mindenhol „döbbenet”. Még ha vannak is néha átfedések (pl. a „döbbenet” szó nemcsak az *astonishment*, de többször is az egyébként néha „megrázó”-nak, néha „meghökkenítő”-nek fordított *striking* megfelelője), vagy ha a szinonimákat néha azonos szóval fejezi ki ki (a *satisfaction* és a *gratification* egyaránt „kellemérzet”, a *sympathy* és a *compassion* egyaránt „együttérzés”), a következetesség megtörésének jobbra oka van (mint például az egyébként mindenhol „kellemes”-nek fordított *agreeable* „gyönyörködtető”-ként való fordítása, amit a szövegkörnyezet kíván meg), s általában véve elmondható, hogy olyan fordítással van dolgunk, amelyben ha például a *delicate* szó „kényes”-ként szerepel a 11. oldalon, akkor a *delicacy* „kényesség” lesz a 145. oldalon is, vagy ha a 87. oldalon azt olvasom, hogy „gyönyörteli borzongás”, biztos lehetek benne, hogy az eredetiben *delightful horror* áll.

Érintenünk kell e tárgy kapcsán egy általánosabb kérdést is. Burke műve egy konkrét filozófiai közegehez tartozik, annak nyelvét beszéli; elvben legalábbis kívánatos volna a következetesség és a konszenzus ennek a nyelvnek a magyarításában a különböző korabeli szövegek fordításakor. Ez felveti egyrészt azt a kérdést, hogy mennyire kell egységes szóhasználatra törekedni egy fordításon belül, másrészt pedig azt, hogy mennyire volna elvárható egy fordítótól, hogy alkalmazkodjon a meglévő magyar fordítások megoldásaihoz. Az „érzés” például központi fogalma a Burke által is beszélt filozófiai nyelvnek, ám előfordulásai mögött az eredetiben legalább hét különböző szóval találkozunk (*affection*, *sentiment*, *passion*, *feeling*, *emotion*, *sense*, *sensation*). Ennek azonban, úgy vélem, nem a fordító figyelmetlensége az oka, hanem az, hogy épp a fogalom fontossága miatt az angolban gazdag szókészlet fejezi azt ki, melynek egyes elemei eltérő mértékben, de egymással átfedésben jelzik, hogy az „érzés” fizikai, mentális és lelki/emocionális tapasztalatok, reakciók és ítéletek kontinuum. Burke szövegében az *affection* szó egyaránt szerepel a test, az elme és a lélek érzéseire, de a test és az elme érzéseire ugyanígy szerepel

33 ■ Burke: *Philosophical Enquiry*, 105. old., ahol Boulton a saját bevezető tanulmányában elmondottakra tud utalni.

34 ■ David Hume: *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Akadémiai, Bp. 2006. Ennek a fordításnak az eredeti változata a Gondolat Kiadónál jelent meg 1976-ban.

35 ■ John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. Ford. Vasványi Miklós és Csordás Dávid. Osiris, Bp., 2003. 165. old.

36 ■ Addison: *i. m.* pl. 1186. old.; Lord Shaftesbury: *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*. Atlantisz, Bp., 2008.

37 ■ Locke: *i. m.* 248. old.

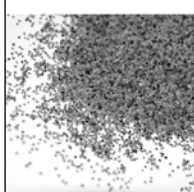
38 ■ Addison: *i. m.* pl. 1191. old. Igaz, a következetesség nem szigorú, mert pl. 1184. oldalon Gárdos az „élvezet” szóval adja vissza a *delight*-ot. Mellesleg jegyzem meg, hogy ez szerencsésen egybeesik az új Locke-fordítás szóhasználatával, ahol épp a Burke által hivatkozott passzusban Locke is használja a *delight* szót, s ez az új fordításban szintén „évezet”-ként szerepel (lásd Locke: *i. m.* 248. old.).

39 ■ Lásd Hume: *Értekezés az emberi természetről*, főként 291–296. old.

az *emotion* kifejezés is, amelyet máskor az emocionális reakció leírására használ. Valamiféle értelmezői gesztus révén egységes terminológiát kidolgozni így hiba is volna, mert elrejtene e szavak sokrétűségét és átfedéseit. Fogarasi szóhasználata, úgy találom, ehhez a lehetetlen helyzethez alkalmazkodva következetes. Az „érzület” kifejezést például jobbára az *affection* fordítására tartja fenn, amely azonban mégis sokszor „érzés”-ként is szerepel, érzékeltetve egybeesését a szintén leggyakrabban „érzés”-ként fordított *emotion* szóval (amely azonban sehol nem „érzület”!); ahol Burke felváltva használja e szavakat egymást követő mondatokban (pl. 155. old.), ott a fordítás (helyesen) nem a testi-mentális-lelki vonatkozás mentén próbál rendet tenni, hanem ugyanazt a magyar szót használja ugyanarra az angol szóra, s így a szöveg egyszerre marad viszonylag következetes úgy, hogy nem fedi el a fogalom sokrétűségét. Az *idea* szó sokrétűségét úgy őrizte meg a fordítás, hogy meghagyta mindenhol „ideá”-nak (ez esetben talán túl szigorú következetességgel még ott is, ahol az aligha „szakszóként” szerepel), ám az „affekció”-nak a magyarban az „affektálás”-sal való esetleges összecsengése miatt ez talán nem járható út az *affection* esetében, vagyis úgy vélem, az „érzés” tág fogalomkörének fordítása még akkor is sikeres, ha találkozhatunk átfedésekkel is az egyes szavak használatában. További kérdés, miért döntött Fogarasi úgy, hogy egyáltalán nem alkalmazza a Bence György Hume-fordításában az *affectionre* használt „kedély” szót (és a „kedélymozgás” kifejezést),³⁴ mert ha védhető is, hogy ne mindenhol ugyanazzal a magyar szóval adjuk vissza az *affectiont*, e szó Hume és Burke számára ugyanazt jelentette, ami a magyar olvasó számára akkor derülhet ki, ha a magyar fordítások tekintettel vannak egymásra.

Hasonló problémaként említhető az angolban is igen sokrétű és diffúz jelentésű *wit* szó fordítása. „Locke úr teljes joggal és pontosan állapítja meg – írja Fogarasi Burke-je –, hogy az elmeél főként a hasonlóságok felderítésével foglalatoskodik.” (19. old.) Csak hogy Locke úr főművének új magyar fordításában azt mondja, hogy az „elmesség” s nem az „elmeél” foglalkozik a hasonlóságokkal.³⁵ Ugyanerről a fogalomról beszél Joseph Addison is, ami azonban Gárdos Bálint fordításában „szellemesség”, Harkányi András új Shaftesbury-fordításában pedig „szellem”.³⁶ Nincs nagy különbség, mondhatnánk, ráadásul a *wit* valóban jelenti mindezeket, de talán jó volna a konszenzus a korabeli kritika e kulcsfogalmának fordításában, hogy a különböző szövegek magyar olvasója is azonosíthassa, hogy ugyanarról a fogalomról van szó. Az azonos fogalomkészletet használó korabeli szövegek fordítójának tehát arról is döntenie kell, hogy ezen egységesítés érdekében alkalmazkodik-e a létező fordításokhoz, avagy saját megoldásait részesíti előnyben másokéval szemben. Az itt említett példák jelzik, hogy Fogarasi általában az utóbbi mellett döntött. Magam az előbbi lehetőségnek nagyobb súlyt adnék, de bevallom, Fogarasi megoldásait általában meggyőzőnek tartom.

Álljon itt egy utolsó példa e dilemma szemléltetésére. Említettem, hogy az öröm és fájdalom egymás viszonylatában való keletkezésének locke-i tételét Burke elutasította, s helyette bevezette a pozitív öröm és fájdalom, valamint a viszonylagos öröm és fájdalom megkülönböztetését. Az örömméretéről szólva Locke a *pleasure* szót használja, ami az új magyar fordításban „gyönyör”.³⁷ Fogarasi ezzel szemben a *pleasure*-t „öröm”-nek fordítja, a „gyönyör”-t pedig az örömerzés azon esetére használja, melyet Burke elkülönít a *pleasure*-tól, és *delight*-nak nevez. Fogarasi természetesen tisztában van ezzel, és utószavában megmagyarázza, hogy „a benne rejlő felfokozottság és ambivalencia miatt” a „gyönyör” szót alkalmasabbnak találja a *delight* nem homogén, a fájdalomérzethez viszonyuló burke-i értelmének visszaadására (221. old.). Ezzel persze lehet vitázni (a fájdalom csökketésével járó örömméretet talán inkább nevezhetjük magyarul „örömmek”, mint „gyönyörnek”, hisz például fogfájásom megszűnése vagy egy veszélyhelyzet elmúltja talán inkább örömet, semmint gyönyört okoz), de tény, hogy a döntés megalapozott (a „gyönyör” valóban felfokozottabb értelmű, s ilyenként alkalmasabb a fenségeshez kapcsolódó érzés leírására, mert ez utóbbi a „fájdalom és veszély köre szerveződik” [60. old.], s „a fájdalom ideái sokkalta erősebbek, mint az öröm keltette ideák” [45. old.]). Ott van azonban még az a megfontolás is, hogy a *pleasure* nemcsak az új magyar Locke-ban „gyönyör”, hanem Addison *Pleasures of the Imagination*-jének fordításában is, amelyben ráadásul az „öröm” szó többször épp a *delight* megfelelője.³⁸ Mivel Burke műve több tekintetben is Locke és Addison munkáira nyúlik vissza, Fogarasi megint csak törekedhetett volna a fogalomkészlet fordításának egységesítésére. No persze kérdés, mihez igazodjon ez az egységesítés, hiszen már az új Locke és például Bence György Hume-fordításának új kiadása sem egyezik, amely utóbbiban a szépség okozta örömméret az eredetiben szinte mindenhol *pleasure* (egy alkalommal *delight*), amit a magyar szöveg az „öröm” szóval ad vissza.³⁹ Lord Shaftesbury *Sensus communis*-ában általam nem felismerhető elv szerint hol a *pleasure*, hol a *delight* szavak szerepelnek mind az érzéki, mind az esztétikai vagy a gondolkodás és a társalgás okozta örömek kifejezésére, Harkányi András fordításában pedig mindkét szóra rendszertelenül szerepel mind az „öröm”, mind a „gyönyör.” Mivel pedig Burke nemcsak Locke-ra, hanem Lord Shaftesburyre és Hume-ra is visszanyúl, amikor az öröm és fájdalom érzéseinek viszonyában gondolkodik az esztétikai tapasztalatról, ezek a fordítások némiképp felmenthetik Fogarasi alól, hogy Locke és Addison fordítóit kövesse. Vagyis az egységesítés talán annak a kérdése, hogy mely fordítások bizonyulnak „erősebbnek” másoknál, melyeket fognak a további fordítók elfogadni és követni. Az *affection* mint „érzület”, a *wit* mint „elmeél”, a *pleasure* mint „öröm” megítélésem szerint átgondolt és jó megoldás, és elképzelhető, hogy eljövendő fordítók

60

2007. DECEMBER

EGYENSÚLY

A közgazdaságtan
kortárs
metodológiája

61

2008. MÁJUS

NYOM

Derrida, a
megvesztegethetetlen
filozófus

Társadalmi evolúció

62

2008. SZEPTEMBER

KRITIKUS PILLANAT

Boltanski és a kritika
szociológiája

Ultrà

www.replika.hu

előző számaink megrendelhetőek

elofizetes@replika.hu

nem Locke vagy Addison, hanem Bence Hume-jának és Fogarasi Burke-jének magyar szóhasználatát követik majd – Fogarasi fordítása valószínűleg „erős” fordításnak bizonyul majd.

Mikor az egymással kölcsönhatásban lévő szövegek egységes(ebb) fordításának szükségességét sugallom, nem kívánom elvitatni a fordítók (akik természetesen egyben értelmezők is) döntési jogát, hogy saját értelmezéseik szerint korrigálják azt, amit a korábbi fordításokban rossz döntésnek vélnek. Mivel azonban e fordítói munka része, hogy a magyar olvasó számára hozzáférhetővé tegye azt a nyelvi-gondolati közeget is, amelybe egy-egy mű tartozik, hasznos, ha a fordítók mindenkor közössége kidolgozza egyes korszakok, gondolati hagyományok, diszciplínák közös nyelvét magyarul. Nem túlzás azt mondani, hogy a XVIII. századi és a romantikus angol filozófiai kritika magyar nyelvének megteremtése most van folyamatban (Lord Shaftesbury-, Addison-, Young-, Burke-, Hume-, Coleridge-, Wordsworth-fordítások jelentek meg az elmúlt években, és további korabeli szerzők fordításai vannak készülőkben). Épp ezért a fordítóknak most különösen figyelniük kell a létező fordításokra és egymás munkájára azért, hogy az ésszerűség határain belül egységes magyar nyelven szólaljanak meg azok a brit szerzők, akik egyazon kritikai diskurzus nyelvét beszélték. Fogarasi Burke-fordításában gyakrabban járja a maga útját, semmint a meglévő fordítási megoldásokhoz alkalmazkodna, ám igen alapos munkát végzett, mely a létező magyar fordításoktól is átgondoltan tér el, vagyis olyan fordítás, amelyet nemcsak az érdeklődő olvasónak ajánlok bizalommal, de a korszakkal foglalkozó fordítóknak is – ahogyan a kor iránt érdeklődőknek Burke esztétikájával, úgy a kor szakembereinek Fogarasi fordításával is számolniuk kell. □

THALASSA

PSZICHOANALÍZIS-TÁRSADALOM-KULTÚRA

2008 / 4

A VÁGY TALÁNYA

HALÁSZ LÁSZLÓ:

**Freud
és Szophoklész**

KÓVÁRY ZOLTÁN:

Salvador Dalíról

HAVASRÉTI JÓZSEF:

Szilágyi Gézaról

ERDÉLYI ILDIKÓ:

**A francia
pszichoanalízis**

ESZENYI MIKLÓS –

ZAHUCZKY LÁSZLÓ:

**Ferenczi
és a homoszexualitás**

